

Quot homines tot sententiae

Зенон-Євген Когут (Едмонтон, Канада)

Від ЯФЕТА до МОСКВИ:

СТВОРЕННЯ І ПЕРЕТВОРЕННЯ БІБЛІЙНОГО РОДОВОДУ СЛОВ'ЯН
У ПОЛЬСЬКІЙ, УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ
(XVI—XVIII ст.)

Се ж постань синів Ноягових, Сема, Хама
та Яфета, і понароджувались їм сини по потопі.

Сини Яфетові: Гомер та Магог, та Мадай, та
Яван да Тубал, та Месех, да Тирас.

А сини Гомерові: Аскеназ та Рифат та
Тогарма.

А сини Яванові: Елиса, да Тарсис, Киттим та
Доданим.

Від сих розселилися люди в країнах
невірних, по землях своїх, по мовах своїх, по
родинах своїх, по племенах своїх.

(Перша книга Мойсея 10: 1–5)

Розшируй Яфета і дай йому, Боже,
сидіти у Сема, у брата в наметі...

(Перша Книга Мойсея 9: 27)

Як у середньовічній, так і в ранньомодерній Європі походження людства в цілому та окремих народів зокрема за традицією виводилося хронологічно з часів Великого Потопу, а на роль предків висувалися сини патріарха Ноя: «Сини ж Ноя, що походили з ковчега були: Сем, Хам і Яфет... Троє сих синів Ноевих, і від них порозсівалися люди по всій землі»¹.

При цьому безпосередня увага в середньовічних і ранньомодерних європейських концепціях приділялася таким чинникам, як рід занять біблійного предка, його статус — щодо цього в одній поширеній формулі мовилося: Сим проповідує, Хам працює, Яфет царствує та править² — та перелік земель, на яких осів він сам та його нащадки. У Першій книзі Мойсея, яка слугувала першоджерелом біблійної генеалогії, зазначено, що саме Яфету при поділі землі залишилися землі на заході й півночі Європи, що засадничо робило його найбільш реальним і привабливим кандидатом на посаду предка європейських народів.

Однією з перших теорій про походження слов'ян можна вважати т. зв. «дунайську теорію», згідно з якою після змішання мов під час будівництва царем Нимродом Вавилонської вежі відбулася міграція народів, в тому числі і на південний схід Європи. За цією теорією, ці землі на берегах Дунаю вважалися володіннями слов'ян. Дана теорія була поширеною вже у середньовічній візантійській історіографії, звідки і була запозичена давньоруськими книжниками. Зокрема, в «Повісті минулих літ» за Іпатським списком зазначається, що:

По разрꙋшеніи же столпа и по раздѣленіи языкъ, пріяша сынове Гимовы вѣсточныя страны, а Хамовы же сынове полꙋденныя страны; Афетови же сынове западъ пріяша и полꙋнощныя страны. Отъ сихꙋ же 70 и двꙋ языкꙋ высть языкъ Словенскъ отъ племени же Афетова, нарицаемѣи Норци, иже сꙋть Словенѣ.

По мнзѣхꙋ же временѣхꙋ сѣлѣ сꙋть Словени по Дꙋнаеви, кде єсть нынѣ Угорская земля и Болгарская...³

З часом популярність «Дунайської теорії» зростала, і на неї посилалися польські, чеські та давньоруські автори.

Протягом XVI ст. поступово здобула визнання більш складна «сарматська теорія» походження слов'янських народів. Послідовники «сарматської теорії» також розглядали розсіяння народів із Вавилону як відправну точку в історії слов'ян. На відміну від прибічників попередньої концепції, вони поміщали шлях протослов'янської міграції через Азію на територію Сарматії — давньої батьківщини всіх слов'янських народів. Водночас «сарматська теорія» була представлена не однією, а декількома версіями, кожна з яких подавала різні напрямки та обставини міграції протослов'ян.

Таким чином, неможливо назвати єдину концепцію походження слов'янських народів, яку поділяла б більшість ранньомодерних європейських авторів. Натомість можна говорити про низку якщо не конфліктуючих, то принаймні значно відмінних одна від одної концепцій. Ці концепції являли собою різні варіанти поєднання біблійного родоводу з певними міграційними теоріями.

Який з-поміж синів Яфета?

Як було зазначено вище, середньовічна та ранньомодерна історична традиція виводила походження європейських та деяких азійських народів з нащадків біблійного патріарха Ноя та його третього сина на ім'я Яфет. Щодо слов'янських авторів, то вони, як правило, пов'язували різні теорії міграції слов'янських народів до Європи з концепціями, в яких розглядались певні біблійні предки цих народів. Зокрема, значну популярність мала біблійна генеалогія, в якій серед предків слов'ян називався перший син Яфета, Гомер, та Гомерів син Рифат (див. схему наприкінці статті).

На думку російського дослідника Олександра Мильникова, генеалогію (родовід) «від Яфета» було започатковано німецьким історіографом Меланхтоном

(Melanchtonus) (1497–1560) і підтримано польським автором Длугошем, який називав Алана першим чоловіком із сім'ї Яфета у Європі⁴. Цей Алан мав трьох синів, молодший з яких був Негно. Негно в свою чергу мав чотирьох синів: від *старшого* сина на ім'я Вандал пішли поляки, а інші слов'янські народи від його *молодших* синів⁵. Слід одразу зазначити, що поділ біблійних предків на *старших* і *молодших* відігравав важливу роль в працях ранньомодерних авторів, адже дозволяв їм на підставі тези про давність походження легітимізувати статус певних ранньомодерних європейських народів.

«Батько» польської «сарматської теорії» Януш Длугош, а за ним Меховіта і Марцин Кромер (1512–1589), називали населення Європейської Сарматії «греками» і «слов'янами» і виводили його від четвертого Яфетового сина — Явана (Яфет — Яван (четвертий син) — Еліса (Єліша) — ...греки та слов'яни). При цьому як Меховіта, так і Кромер вважали Рифата, онука першого сина Яфета на ім'я Гомер, предком народів, що жили в Ріфейських горах: русів, литовців, поляків, чехів, мораван та іллірійців⁶. Інші польські автори — Бернард Ваповський (Bernard Wapowski) (1456–1535) та Марцін Бельський — відстоювали власну концепцію походження слов'янських народів: Яфет—Гомер—Ашкеназ — німці і слов'яни⁷.

При цьому слід пам'ятати, що ранньомодерні автори, створюючи власні концепції, широко послуговувалися працями своїх інтелектуальних попередників, додаючи або, навпаки, відкидаючи певні деталі. Внаслідок подібних змін майже в кожній ранньомодерній праці про походження слов'ян можна знайти декілька, часто суперечливих, концепцій; іноді навіть важко встановити, якій саме теорії надавав перевагу той чи інший автор.

До популярних, втім, часто суперечливих концепцій, можна насамперед віднести різні теорії про походження слов'ян Мацея Стрийковського⁸. Згідно зі Стрийковським, після змішання мов під час будівництва Вавилонської вежі син Яфета Гомер зі своїм народом вийшов з Ассирії до Меотійських вод (Азовське море) і жив серед кимврів, аланів та готів на берегах Танаїсу (Дон) і Чорного моря. Пізніше, шукаючи кращих земель, нащадки Гомера оселилися на берегах Дніпра, Волги, Двини, Буга, Дністра та Німана. Інші ж оселилися в Кімерії (між Доном та Дністром), навколо Боспору і в Тавриді, де довго воювали проти греків:

Gomer też, syn Jafetów, z swoimi narody
Wyszędwszy z Asyryjej u Meockiej wody
Rozmnożył meżne Cymbry, z Alany, z Gotami.
Ci osiedli tanaim z pontskimi wodami.
Lepszych potym szukając miejsc, zaszedli w te kraje,
Gdzie Dniepr, Wołga, Dźwina, Bug Niestr i Niemen wstaje.
Drudzy też Cymeryjum, Bosforum osiedli
I Taurykę, gdzie długo z Grekami bój wiedli...⁹

Як зауважує у вступі до польського видання «*О початках...*» Марія Карплук, Стрийковський під час написання цієї праці у 1572–1575 рр. користувався

доступними йому творами Кадлубека, Длугоша, посилався на Марціна Бельського, Гротовіуса (Grotovius), Гербурта (Herburt), Ваповського, але передусім на Меховіту та Кромера (1558)¹⁰. У зв'язку з цим варто зазначити, що ідеї різних авторів щодо проблеми походження слов'ян знайшли своє відображення у вищезгаданій праці Стрийковського, яка залишалася одним із найпопулярніших джерел руських і московських (російських) авторів. Водночас слід також зауважити, що, подібно до своїх інтелектуальних попередників, східнослов'янські автори продовжували творчо переосмислювати раніші концепції, розробляючи і створюючи власні теорії етногенезу слов'янських народів. Одним з наслідків їхньої інтелектуальної діяльності стало розширення кола «біблійних предків» слов'ян.

Піднесення Мосоха (Мешеха): роль польської історіографії

Серед перших до створення концепції, згідно з якою Мешех (Мосох) був прабатьком слов'ян, прилучилися польські автори Бернард Ваповський, Марцін Бельський та особливо Мацей Стрийковський¹¹. Стрийковський (1582) повторює за Ваповським, що слов'яни (або словаки) дістали своє ім'я від Славського озера в московських землях. Щодо поляків, чехів, болгар, інших слов'ян і росіців, то вони походять від Москви, сина Яфета, з московських земель¹².

Марцін Бельський (1554) головню будує власну концепцію на основі поглядів Ваповського, який велику увагу приділяв релігійному питанню, а саме відносинам між римо-католиками і православними грецького обряду. Зокрема, Бельський-батько називає Яфета «наш Християнський батько» і вказує на його синів як на предків слов'янських народів. Втім, з урахуванням тогочасних міжконфесійних відносин генеалогія слов'ян за Марціном Бельським виглядає таким чином: Ной — Яфет — Ашкеназ (Яскон, предок сарматів) — Туїскон — поляки і німці. Як можна побачити з даного родоводу, місце «греків», відведене їм у працях раніших авторів, заступили «німці» з огляду на їхню з поляками спільну приналежність до католицької церкви. У другому виданні «Хроніки» (1564) Бельський подає вже дещо іншу концепцію походження слов'ян: Ной — Яфет — Мешех (Мосох) — «словаки» (слов'яни)¹³.

З приводу останньої теорії про походження слов'янських народів від Мешеха (Мосоха) Мильников зазначає, що в згаданій праці Марціна Бельського дана теорія не отримала належного розвитку і представлена лише згадкою про Мешеха як про спільного предка слов'ян¹⁴.

Щодо концепції Мацея Стрийковського, то вона дуже сильно відрізняється від поглядів Марціна Бельського. Насамперед Стрийковський відзначає спільність походження і мови слов'янських народів. На відміну як від Бельського-батька, так і від багатьох інших авторів, він представив доволі своєрідне бачення родоводу слов'янських народів. Так, згідно зі Стрийковським, у році 1830 від народження Адама, тобто 774 р. від народження Ноя та 175 р. від Потопу, цар Німрод відіслав своїх людей заселяти нові землі. Серед Німродових людей був Мадай — засновник

Медії і прабатько медян, який прийшов у північні землі азійської та європейської Сарматії і оселився там разом із шостим сином Яфета на ім'я «Москва» (Мешех) — прабатьком московитів. Стрийковський далі ігнорує Мадея — третього сина Яфета, і продовжує розвивати тему родоvodu шостого сина Яфета — Москви (Мешеха), який у часи переселення Мадея народив двох синів-близнюків (Леха і Чеха)¹⁵.

У році 375 після Потопу «син Німродов і онук Яфетов» Москва помер у віці 270 років, залишивши по собі чотирьох синів: вже раніше згаданих у тексті Леха і Чеха й двох, раніше не згаданих, — Москву і Руса. Всі сини Москви-батька по-стали як засновники різних слов'янських народів: Лех — поляків; Чех — чехів; Москва-син — московитів; та Рус — русів. Від синів Леха (Литвона, Кашуба та Самота) пішли литовці, поморські, пруські і самотські племена¹⁶.

Виявляється, що Стрийковський у власній концепції відійшов від тексту Першої Книги Мойсея і перетворив Мешеха (Мосоха, Москву) із сина на онука Яфета. Цікавим виглядає підхід автора до визначення старшинства серед слов'янських народів. За Стрийковським, всі слов'янські народи походять від Москви-батька; втім, поляки і чехи пішли від найстарших синів Москви — *близнюків* Леха і Чеха, що мало вказувати на їхній авторитет серед решти слов'ян. Москва-син і Рус згадуються разом зі старшими синами патріарха Москви значно пізніше як *молодші* діти. Отже, концепція Стрийковського у даній її частині виглядає доволі чітко: як молодші діти мають шанувати старших, так і «молодші» народи мають шанувати і підкорятися «старшим» народам¹⁷.

У ранньомодерній Україні книги Стрийковського були серед найпоширеніших праць, з яких українські автори запозичували деякі зі своїх ідей. Саме через поширення праць Стрийковського його концепція походження слов'янських народів потрапила в українські землі. Там вона стала об'єктом не лише наслідування, але й творчої переробки, що впливало з характеру процесів, які відбувалися у тогочасному українському суспільстві.

Особливості української адаптації запозичених концепцій

Перші свідчення про значний інтерес українських авторів до проблеми походження слов'янських і «російських» народів можна побачити вже у Густинському літописі (1600-ті роки), автор якого задається питанням «...отъ коего колена [слов'яни] изросте...».¹⁸

Про походження слов'янських народів автор Густинського літопису, зокрема, зазначає, що:

...Афет же, третій сынъ Ноевъ, иже пріяте западныя и полунощныя страны, сі ест Европа и Асія част, сей имь сыновы седмъ. Первый Гомер, иже имъ трехъ сыновъ: первый Аскенезъ или Асканъ, от негоже изыйдоша вся роды нѣмецкія...Г[лаго]лют же іако Твишконъ, первый нухъ ц[а]ръ, широко владѣ землею в Европѣ, не токмо нѣмецкими народы... но и на д

Славяны, въ Сарматїи живущими...вторїи сынъ Гомеровъ Рифатъ//отъ сего Рифата родишася Пафлягоны, Фнеты, Генеты, Венеди, Венедицы, Анты, Аляны, Роханы, Рохоланы, аки бы Русь и Аляны, Рус, Москвава, Ляхи, Славяне, Болгары, Сервы, се сїи вси еднагъ сѣтъ народа и языка, сїи естѣ Славянскаго.¹⁹

При цьому, за прикладом Стрийковського, автор цих рядків начебто цитує давньовавильонського жерця Берроеза. Насправді ж автор Густинського літопису цитує Бельського, Стрийковського, водночас схиляючись до родоводу «від Рифата», вперше означеного в працях Длугоша і Меланхтона²⁰. На цю обставину вказує «битва» концепції родоводу «від Рифата» проти родоводу «від Мешеха» в українській хроніці.

Спочатку, відзначаючи наявність концепції про походження слов'янських народів від Мешеха, автор Густинського літопису ставиться до неї байдуже: він не намагається підтвердити правильність даної концепції посиланнями на старих, а отже, авторитетних авторів; натомість, український автор зауважує, що лише деякі з авторів говорять про походження слов'ян від Мешеха (отъ сего глаголють нѣции...):

...Шестый сынъ Афетовъ Мосохъ, отъ сего глаголють нѣции родитися Москвѣ и Славенскому народу, іако же отъ томъ будетъ ниже...²¹

Слід зазначити, що далі по ходу праці автор Густинського літопису більш детально представляє альтернативну концепцію походження слов'янських народів від Мешеха (Мосоха). Однак, порівнюючи концепції «родоводу від Рифата» та «родоводу від Мешеха», автор схиляється до того, щоб підтримати першу зі згаданих концепцій, і робить це на підставі свідчень інших авторів та особистих переконань:

...Глаголють нѣции, іако отъ Мосоха, сына шестагъ Афетова н[а]шъ народъ Славенскїи изыйде и Мосхиами сїи естѣ Москвою именовася, и отъ сего Москви вси Сарматы: Русь, Ляхи, Чехи, Болгаре, Славяне, изыйдоша. Поминаетъ же и ѿнефонтъ, старый хронографъ, о сихъ Мосхинахъ, дивимы и іадовитымъ народомъ ихъ нарицаая. Друзїи жъ искѣнѣйшии глаголють, іако Славяне отъ Рифата, сына Гомерова, а внука Афетова, изыйдоша, и не тако слы възху, іако же Мосхины; иныи же глаголють, іако отъ сихъ овозхъ изшедшии народы в єдно смѣсишася и Славяны нарекошася. Сїи, иже отъ Рифата, сына Гомерова, изыйдоша...²²

Мильников, посилаючись на Юрія Мицика, зауважує, що на підставі аналізу та порівняння Західно-Руського літопису (друга половина XVI ст.) і українського Літопису Боболінського (друга половина XVII ст.) з Густинським літописом можна зробити висновок, що адаптація концепції походження слов'ян від Мешеха (Мосоха) українською історичною і філософською думкою тривала приблизно

півстоліття²³. Як зазначає сам Юрій Мищик, аналіз українських хронік XVII ст. вказує на схожість багатьох мотивів і концепцій, реалізованих у цих працях²⁴. Зокрема, на прикладі «Кроїники з лѣтописцов стародавних...о Русїи» Феодосія Софоновича, яку було написано майже одночасно з виходом у світ першого видання київського «Синопису», можна побачити, як автор на підставі праці Стрийковського (1582) подає концепцію «Мешеха-Мосоха»: в «Кроїнике» «руській нарід» виводиться від Яфета і його сина Мосоха; спочатку руські люди називалися на честь Мосоха «мосохами», або «мосхинами». Далі автор продовжує розповідь за Стрийковським, повторюючи вже добре відому історію про розсіяння потомків Яфетових²⁵. Втім, на відміну від київського «Синопису», автор хоча і згадує «Мешеха-Мосоха» як прародителя руських людей, проте подає цю інформацію доволі схематично.

Цей підхід дозволяє простежити поступове зростання популярності концепції родоводу «від Мешеха (Мосоха)», починаючи з перших згадок у більш ранніх працях до добре розробленої концепції, представлені в київському «Синописі» (1674).

«Синопис» і концепція Мешеха (Мосоха) як прабатька слов'ян

Автор «Синопису» виступає прибічником започаткованої Стрийковським концепції, згідно з якою всі слов'яни становили єдиний народ з однією мовою; цей народ і його мову український автор визначає як «славено-російський»:

Рускіи или паче Россійскіи Народы, тынжд сѣть Славяне: єдинаго во естества, Отца своего Афета, и тогожде языка: ибо яко Славяне от славныхъ дѣлєсъ своихъ исконе Славенское имя сєвѣ приобрѣтоша, Тако по времени от РОССІЯНІЯ по многимъ странамъ плємени своего, россѣяны, а потомъ РОССЫ прозвашася...Нѣщїи близъ мѣшєдшихъ времєнъ сказоваху Россовъ от городка Роси... Иныи от реки Роси, друзїи от русыхъ волосовъ... Но паче всѣхъ тѣхъ подобїи достовѣрїе, и приличїе от Россїя їя своего, Россы имя то от древныхъ времєнъ сєвѣ стяжаша: Ибо на широкой части свѣта, по многимъ разачнымъ странамъ, иныи надъ морємъ Чорнымъ Понтскимъ Бѣзиномъ, иныи надъ Танансь или дономъ, и Волгою рѣками, Иныи надъ Дѣнайскими, Днѣстровыми, Днѣпровыми, Десновыми Берегами, широко и разачно селе[ни]ями своими россѣяшася...//И тако РОССЫ от россѣянїя своего прозвашася, а от Славяновъ именємъ точїю разнествѣють, по роду же своему єдино сѣть, и іакѣ єдинъ и тойжде Народъ Славенскїи, Нарїцаєтьсѣ Славено-Росскїи или Славно-Росскїи...²⁶

Щодо походження славено-російського народу автор «Синопису» зазначає:

Мосохъ шєстый сынъ Афетовъ, внукъ Ноевъ толкуєтсєся от Бѣрейска на Славенски, вытїягѣющїи, и ростїягѣющїи, от вытїяганя лѣка, и отразширенїя великихъ и множєтвенныхъ Народовъ Московскихъ СлавеноРосскїихъ, Полскихъ, Волынскихъ, Чєскихъ, Болгарскихъ, Сєрбскихъ...²⁷

Як бачимо, в даному розділі автор називає нащадків Мешеха (Мосоха) «московськими потомками», маючи при цьому на увазі не політичне об'єднання, а походження від спільного предка²⁸. Далі автор «Синопису», зокрема, зазначає, що від Мосоха пішли не лише московські, але й руські, або російські люди, які також говорять спільною мовою: «И тако ѿт // Мосоха Праѿца СлавеноРѿсїйскаго, понаслѣдїю его, не токмо Москва народъ великій, но ивса Русь или Рѿсїя, вы[ше] реченная...сизыдѣше въ нѣкихъ странахъ мало что и въ словъ се[мь] и преминися, обаче единымъ славенскимъ языкомъ гл[аго]лють...»²⁹.

Про «Москву» — народ та місто — автор «Синопису» говорить так:

Нарѣчїе тоѿ Москва, ѿт имени Праѿца Мосоха изшедшее, яще оно искони вѣстимо древнимъ лѣтописцемъ вѣ... Иво егда трсе Братїя Князїе Варязстїи...і Великая Княгиня Олга, или Елена, и всяя Россїи Первый самодержецъ Владимїръ, и вторыи Мономахъ, Рѿсїєю овладаша, тогда Россами или рѿсаками звахуся, а въ Рѿсїйскихъ земляхъ точїю Кїевскїи, Владимїрскїи, Велико-Новгородскїи, Чернговскїи, Галнцкїи, Славенскїи, и прочїи Князи имениты вяху. Москва бо городъ надъ Рѣкою Москвою ѿт имени ея // нареченный, напервѣи съ древа созданъ висть... И тако Величествомъ славы Пр[е]стола Княженїя ѿт Владимїра Града пренесеннаго, Богоспасаемаї Градъ Москва прославися, и Прародительное, въ немъ имя Мосоха въ Народѣ Рѿсїйскомъ оновися. Еже неувядаемою въ вѣки памятію цвѣтѹщи, изряднѣ еже Бл[агос]тїю Б[о]жїєю ѿт силы въ силу и ѿт славы въ славу преспѣвалъ, на Высочайшїи степеню Самодержавнаго Ц[а]рствїя востече, и Благостїемъ, силою, и множествомъ Православныхъ ЦАРЕЙ, Наипаче Великими Чѹдесы С[в]я[т]ыхъ Рѿсїйскихъ Московскихъ Чѹдотворцевъ, на Высотѹ доводѣтелей возвысившихся. Іако Солнце повселеннѣи просвѣтїтся, и паче нныхъ сїяетъ.³⁰

На відміну від свого інтелектуального попередника, автора Густинського літопису, автор «Синопису», визнаючи існування різних концепцій, відстоює саме концепцію походження слов'ян від Мосоха. Порівняємо тут два фрагменти з Густинського літопису та київського «Синопису», де подається характеристика концепцій походження слов'янських народів:

Густинська хроніка:

...Г[лаго]лють нѣци, іако ѿт Мосоха, сына шестаго Афетова и [а]шь народъ Славенскїи изыде и Мосхїнами сі естъ Москвою именовася, и ѿт сея Москви вси Сарматы: Рѹсь, Ляхи, Чехи, Болгаре, Славяне, изыдоша... Дрѹзїи ж иискѹснѣйшїи г[лаго]лють, іако Славяне ѿт Рифата, сына Гомерова, а внѹка Афетова, изыдоша, и не тако злы вяху, іако же Мосхїны; нныи же г[лаго]лють, іако ѿт сихъ ѿбонхъ изшедшїи народы в єдно смѣсїшася и Славяны нарекошася. Сїи, иже ѿт Рифата, сына Гомерова, изыдоша...³¹

Синописис:

Мосохъ шестый сынъ Афетовъ, внукъ Ноевъ толкуетъ жеся отъ Еврейска на Главенски, вытягающій, и ростягающій, отъ вытягания лука, и отъ тразиренія Великихъ и множественныхъ Народовъ Московскихъ ГлавенРоссійскихъ, Полскихъ, Волынскихъ, Ческихъ, Болгарскихъ, Гервскихъ...³²

Як бачимо, автор «Синописису» відстоює походження слов'ян від Мешеха (Мосоха) і спростовує попередні концепції походження різних народів, зокрема заступаючи назви одних народів іншими. Так, розглядаючи концепцію «родоводу від Гомера», автор «Синописису» замінює «слов'ян» кімерійцями, кімврами, литовцями, гепідами, половцями, ятвягами та печенігами³³.

Олександр Мильников слушно зауважує, що «Синописис» став першою працею, у якій панівною було визнано концепцію походження слов'ян від Мешеха (Мосоха)³⁴. Зі свого боку зазначаю, що хоча автор «Синописису» серед предків слов'ян за традицією продовжує згадувати Асармода та Рифата, все ж таки він робить саме Мешеха (Мосоха) *безпосереднім прародителем всіх слов'янських народів*³⁵.

На думку української дослідниці Ірини Жиленко, поступове запровадження концепції «Мешеха-Мосоха» в українську історіографію почалося із запозичення концепції Мацея Стрийковського у Густинському літописі й «Хронографі», в тому числі і його «Мосоха Яфетовича» як предка слов'янських народів. «Водорозділом переважання» концепції Мешеха (Мосоха) над іншими концепціями Жиленко також вважає саме київський «Синописис»³⁶. Насамперед ідея спільного походження всіх європейських народів та включення слов'ян у світову історію, як зазначають Мильников і Жиленко, були серед чинників, які призвели до популярності «Синописису»³⁷. Наголос на спільному походженні усіх слов'янських народів та спільності їхньої мови спростував спроби авторів на кшталт Бернарда Ваповського штучно поділити слов'ян на підставі їхньої релігії та інших факторів.

Втім, незважаючи на слушність зауважень Мильникова і Жиленко відносно історії створення і концепції «Синописису», їхні праці не пояснюють один дуже важливий момент, а саме: чому і яким чином відбувся справжній концептуальний переворот у баченні місця Мешеха-Мосоха в генеалогії слов'янських народів, який можна простежити на прикладі Густинського літопису та київського «Синописису»?

На мою думку, піднесення концепції родоводу «від Мешеха-Мосоха» можна пояснити різницею цілей авторів обох праць. Так, завдання автора «Густинського літопису» полягало у підкресленні значення Києва як духовного і культурного центру руських земель у складі Речі Посполитої. Відповідно, подібне завдання не передбачало розбудови концепції Мешеха-Мосоха і створення нової генеалогії слов'янських народів.

З іншого боку, завдання автора «Синописису» полягало саме у підкресленні духовної і культурної ролі Києва як центру руських земель, але вже в складі Московського царства. Виглядає, що однією з головних проблем для автора «Синописису» було поєднання в одній праці політичної, історичної та культурної традицій тисячолітнього Києва і відносно молодій Москві. Запровадження постаті Мешеха-

Мосоха як спільного біблійного предка руського і московського (російського) народів дозволяло автору вирішити згадану концептуальну проблему. Таким чином, написання «Синопису» було викликane не бажанням догодити московському цареві, але бажанням запровадити концепцію, яка б дозволила поєднати історію київських і московських земель в контексті історії *єдиного історичного простору*.

Концепція «родоводу від Мосоха-Мешеха», викладена у «Синописі», відіграла важливу роль як в українській, так і в московській історіографії. Втім, значення цих ідей в українському і московському культурному контекстах і реакція на них в обох суспільствах істотно відрізнялися. Розглянемо, як ідеї київського «Синопису» було прийнято в Московській державі і в Україні.

Київський «Синопис» і московська адаптація теорії Мешеха-Мосоха

На думку Олександра Мильникова, парадоксальним є той факт, що, незважаючи на подання автором «Синопису» свого власного варіанта походження Москви і московського народу, дана концепція упродовж тривалого часу не мала популярності в московських інтелектуальних колах³⁸. На думку російського дослідника, це пояснюється декількома причинами. Насамперед Мильников звертає увагу на підозріле ставлення московської цивільної влади до всього, що походило з Польщі — головного противника Москви; це ставлення поширювалося на будь-які книги з Польщі та України. Крім того, в Москві існували підозри про «деформацію» основ православ'я в Україні. Втім, найважливішою причиною такої неувважності до праці українського автора з боку московських книжників, на думку Мильникова, була наявність сумнівних аналогій у легенді про «Мешеха-Мосоха»³⁹.

Справа в тому що в Біблії, в працях грецького історика Ксенофонта та українському «Густинському літописі» нащадків Мосоха — мосхів, або мосхинів — зображено як злих, отруйних людей, як лихварів, що в обмін на різні товари отримують безсмертні душі інших людей. Крім того, у праці шведського автора і дипломата Петрея (1642) сучасні йому московські люди зображувалися як дивні та злі істоти — постійна загроза сусіднім землям⁴⁰.

Попри початкове неприйняття концепції «Синопису» з боку московських книжників, все ж таки відбувалося поступове запозичення ідей українського автора його московськими колегами. Так, 1699 р. чернець Афанасіївського монастиря Тимофій Каменевич-Рвовський подав концепцію «Мешеха-Мосоха» у своїй праці про походження московських і великих славено-російських людей. Як зауважує Мильников, на думку Каменевича-Рвовського, предки цих народів на ім'я Словен та Рус походять із «чресел Ірода» і є нащадками Яфета та його сина принца Мешеха-Мосоха, правителя Москви⁴¹.

Автор так званого «Мазуринського літопису» (пр. 1690) Ісидор Сназін у своїй праці цитує цілі параграфи з київського «Синопису», особливо ті, в яких ідеться про початки слов'янських народів. Проте Сназін повністю ігнорує концепцію «слов'яно-російського народу» і навіть не згадує даний термін. Для Сназіна саме правління

династій Рюриковичів-Романових є уособленням історії Москви-Росії, і навпаки. Сназін використовує термін «российское отечество» головним чином починаючи з XIV ст. Однак цей термін стосується саме московських земель, а не всіх земель давньої Київської Русі. На користь цього аргументу, зокрема, вказує те, що Сназін не згадує той факт, що українські землі, які у XVII ст. увійшли до складу московської держави, були центром руських земель за часів правління князя Володимира (980–1015)⁴².

Замість того, щоб розглядати легенду про заснування міста і народу «Москва», російський автор подає іншу популярну у XVII ст. концепцію про онуків Яфета на ім'я Скіф і Зардан, які оселилися на узбережжі Чорного моря, де й заснували «Велику Скіфію». Далі Сназін пише про скіфських князів Словена і Руса, які об'єднали різні ворогуючі племена і повели їх на землі, заповідані цим людям ще їхнім прабатьком Яфетом. Лише згодом Сназін згадує Мешеха-Мосоха як правителя над московськими людьми, що жили поміж Волгою та Доном⁴³.

За іншою концепцією, Ігнатія Римського-Корсакова, «російська історія» розпочинається з правління Рюрика, а період князювання Володимира чомусь віднесено до візантійської історії. У пізнішому виданні, яке побачило світ у XVIII ст., Римський-Корсаков називає «першим російським царем» Івана IV⁴⁴. Привертає увагу той факт, що в своїй концепції Римський-Корсаков не знайшов місця для Мешеха-Мосоха як предка слов'ян і московського народу зокрема. Натомість, він приділив основну увагу наслідуванню князів і царів на московському троні та підкреслював їхню відданість православ'ю⁴⁵.

На думку Олександра Мильникова, апофеозом панування концепції «Мешеха-Мосоха» в російській історіографії можна вважати працю Олексія Манкієва «Ядро російської історії» (1715), у якій на підставі праць Вавовського, Бельського, Стрийковського та інших «інтелектуальних попередників» дану концепцію доведено до логічного абсолюту⁴⁶.

Як зазначав Володимир Іконніков, праця Манкієва була написана під значним впливом київського «Синопису» і праць Мацея Стрийковського⁴⁷. При цьому Іконніков віддавав перевагу «Ядру російської історії» перед «Синописом» з огляду на «повноту фактів» та «відносно безпомилковий характер» праці Манкієва⁴⁸.

Щодо походження слов'янських народів Манкієв, зокрема, писав, що московські люди, русь, поляки, волиняни, чехи, мазовшани, болгары, серби, хорвати та інші народи мають одну спільну мову, а спільним своїм предком вважають Мешеха (Мосоха)⁴⁹. Інтерес Манкієва до біблійних предків Мильников цілком слушно пояснює тим, що Манкієв намагався дослідити етногенез слов'янських народів, використовуючи Біблію як головне джерело. При цьому Манкієв із надзвичайною критичністю ставився до інших теорій, які містили «вигаданих богів та героїв»; натомість, цей російський автор намагався секуляризувати власну концепцію і віднайти предків слов'янських народів серед «реальних» історичних осіб, зокрема, й у постаті «Мосоха Яфетовича»⁵⁰.

Загалом, концепція Манкієва не дала нових доказів на користь походження слов'ян від Мешеха-Мосоха. Проте ця концепція, безумовно, сприяла популяризації ідей київського «Синопису» в російських інтелектуальних колах.

Варто також зазначити, що праця Манкієва продовжувала залишатися невідомою для його сучасників. «Ядро російської історії» побачило світ ближче до кінця XVIII ст.⁵¹, що фактично усуває цей твір з числа праць, які впливали на популяризацію ідей «Синопису» серед московських (російських) інтелектуальних кіл. Манкієв написав «Ядро російської історії» у шведській в'язниці, і Мильников сам використовував одну з небагатьох наявних рукописних копій, а не публікацію. Отже, в той час як праця Манкієва існувала ще в рукописній формі, «Синопис» вже неодноразово був надрукований. Наприклад, за підрахунками Олександра Самаріна, у 1718–1722 рр. щомісяця продавалося 8–9 примірників київського «Синопису», який залишався однією з найпопулярніших праць серед письменного люду того часу⁵².

Варто також звернути увагу на Святителя Дмитра Ростовського (Туптала) (1651–1709), який у своєму «Житті св. Костянтина і Мефодія» подає як концепцію походження слов'ян від сина Гомера Рифата, так і концепцію родоводу «від Мешеха-Мосоха»⁵³. Знову ж таки ця праця Туптала не додавала нічого нового до концепції автора київського «Синопису».

За слушним визначенням Олександра Мильникова, згадані теорії етногенезу слов'янських народів виявилися застарілими вже на початку XVIII ст. У 1705 р. на застарілість концепцій біблійного родоводу вказував німецький ерудит Йоганн Хюбнер; згодом до нього в критиці згаданих концепцій приєднався і російський історик Василій Татишев⁵⁴.

Підсумовуючи сказане вище, необхідно зазначити, що концепція «Мешеха-Мосоха», викладена у київському «Синописі», потрапила до московських земель і там поширилася не через адаптацію ідей частини українського духовенства в московських працях, а саме через «Синопис». Але яким був вплив цієї праці на українську історіографію кінця XVII—XVIII ст.?

Концепція «Мосоха-Мешеха» та її місце в українській історіографії наприкінці XVII — у XVIII ст.

В той час як ідеї київського «Синопису» продовжували завойовувати собі нових прибічників в Росії, вплив цієї праці в українській історіографії був набагато меншим. Дану обставину можна пояснити головно піднесенням секулярної «козацької» школи.

Концепція «родоводу від Мешеха-Мосоха» розвинулася упродовж другої половини XVII ст. в церковних колах і на початку наступного століття все ще мала популярність серед церковних авторів-українців. Як зазначалося вище, у праці Феодосія Софоновича походження слов'янських народів також подано в контексті концепції «Мешеха-Мосоха». Втім, власне концепцію Софоновича щодо витоків слов'ян було створено незалежно від концепції автора «Синопису». Щодо пізніших праць, зокрема, «Хронографу» Пантелеймона Кохановського (1681) та «Обширного синопису руського» (1681–1682), то вони концептуально повністю наслідували київський «Синопис».

Як зауважує російський дослідник Нікіта Толстой, концепція «родоводу від Мешеха-Мосоха» присутня також у працях болгарських ченців-хроністів Паїсія Хилендарського (1722) та Спиридона, а також сербського архимандрита Іоанна

Раїча (1794)⁵⁵, що вказує на привабливість даної концепції для слов'янських історіографів — священиків і ченців.

Водночас, як зазначає український дослідник Анатолій Момрик, в Україні так звані «козацькі хроніки» повністю ігнорували тезу про «Мешеха-Мосоха», головним чином концентруючись на спростуванні польської «сарматської теорії» і заміщенні її новою концепцією «козацького руського народу». Так, замість «менш престижного» (тобто молодшого) Мешеха-Мосоха козацькі автори предком українського козацького народу називають першого сина Яфета, Гомера, при цьому називаючи козаків нащадками хозарів, скіфів та кімерійців⁵⁶.

Ця думка була також присутня в церковного діяча Святителя Дмитра Ростовського (Туптала), який вважав, що хозари являли собою народ на кшталт скіфів і розмовляли слов'янською (руською) мовою. Вони мешкали на землях, які перед ними належали «кімврам», котрі, як і хозари, походили від першого Яфетового сина Гомера. Як далі зазначав автор, ці хозари були відомі завдяки їхнім славним і мужнім вчинкам та суворому і славному життю. Згодом, зазначає Туптало, хозари стали відомими іншим народам під іменем «козаків»⁵⁷.

Гадяцькій полковник і «козацький літописець» Григорій Грабянка у своїй праці «Действия презельной... брани» (1710), зокрема, зазначає:

Народъ Малороссійской страны, нарицаемій козаки, иматъ свое проименованіе отъ древнѣйшаго рода Скифска, глаголемаго... Козари, идущаго отъ племени перваго Яфетового сина Гомера; таже по отшествіи отъ Азовского... моря... Гомеровъ... сѣдоша на тихъ земляхъ сін Аляно-Козари; зане тотъ же языкъ вѣ Главенскій, изъ Яфета праотца изшедій...⁵⁸

Грабянка прямо ігнорує концепцію «Мешеха-Мосоха» і повертається до концепції «родоводу від Гомера», започаткованої німецькими, польськими й українськими авторами.

Автор «Історії Русів» згадує Словена, Руса, хозарів і Мешеха-Мосоха, однак викладає цілком оригінальну концепцію. Згідно з текстом «Історії Русів», слов'яни пішли від Яфета і дістали свою назву від одного зі своїх предків на ім'я Словен, нащадка князя Рош, онука Яфета. Автор далі посилається «на істориків» і зазначає, що слов'янські народи дістали свої назви через властивий їм спосіб життя, зовнішність тощо. Зокрема, східні слов'яни стали відомими під іменем «скіфів» за їхню схильність до кочового життя, південні слов'яни дістали ім'я «сарматів» за гострий зір та ім'я «русь» — за колір їхнього волосся.

Ці слов'яни дістали назви і від імен своїх родоначальників: русь — від імені князя Руса (Рош), московити — від імені свого князя Мосоха, який був лідером кочовиків, що оселилися на берегах Москви-річки (де згодом заснували місто Москву) і поширили своє ім'я на назву Московського, або Російського, царства. Щодо русів, то найхоробріші з них дістали від грецьких імператорів за допомогу у військових кампаніях назву «хозарів»⁵⁹. Як бачимо, концепція «Мешеха-Мосоха» якщо і не зникає без сліду у працях «козацьких літописців», то посідає не дуже помітне місце

серед численних концепцій походження слов'янських народів і, зокрема, українського козацького народу.

Загальні підсумки

Ранньомодерні автори історичних праць ставили перед собою завдання знайти славних прадавніх предків та створити родовід слов'янських та інших народів саме на підставі біблійної генеалогії. Як правило, на роль біблійного предка певного народу претендував один з нащадків Ноевого сина Яфета. На підставі цього авторами моделювалися різні, часто суперечливі теорії про спільне походження слов'ян, слов'ян і греків, слов'ян і німців тощо (див. додаток наприкінці праці). Серед біблійних нащадків Яфета поважне місце належить його шостому синові на ім'я Мешех, або Мосох, як його неправильно названо у різних ранньомодерних працях.

Родовід слов'ян, виведений від Мешеха-Мосоха, що відає першість серед слов'янських народів саме «москві», з'являється вже у працях ранньомодерних польських авторів. Інтерес до Мешеха-прародителя — зокрема, з боку Мацея Стрийковського — був спричинений можливістю визначити єдиного прародителя всіх слов'янських народів. При цьому традиційно зазначалося, що поляки та чехи походили від старших, а отже, і більш поважних синів Мешеха, в той час як руси і москва виводилися від молодших та менш поважних нащадків цього прародителя слов'янських народів. Крім того, в ранньомодерній польській історіографії «родовід від Мешеха-Мосоха» співіснував з іншими схемами і не розглядався як найбільш приваблива концепція.

Щодо української історіографії, то спочатку для представників її «церковного крила» концепція про походження слов'ян від Мешеха-Мосоха не здавалася переконливою, і українські автори, наприклад, автор Густинського літопису, схилилися на користь родоводу від Гомера та його сина Рифата. Рішуча зміна в симпатіях українських «церковних» авторів стає помітною саме на прикладі київського «Синопису», який виводить слов'янські народи від Мешеха-Мосоха. У пошуках продовження давніх традицій Київської Русі в післяперяславський час українські автори мушили відійти від традиційного розгляду в контексті історії Речі Посполитої і, натомість, розглядати історію спадкових земель Київської Русі в контексті історії Московського царства. Таким чином, запровадження «родоводу від Мешеха-Мосоха» являло собою один зі шляхів до поєднання двох історичних, політичних та культурних традицій — давньої «київської» та відносно молодшої, «московської».

Водночас концепція про походження слов'ян від Мешеха-Мосоха не отримала визнання з боку української секулярної історіографії, для представників якої питання про спільну із Москвою традицію не було таким важливим. Слід також пам'ятати, що і в московській (російській) історіографії «родовід від Мешеха-Мосоха» тривалий час ігнорувався через певні неприємні характеристики нащадків Мешеха, подані в Біблії. Тільки завдяки київському «Синопису» з його численними перевиданнями і великими накладками дана концепція стала з часом найпопулярнішою в російській історіографії XVIII ст., аж поки їй на зміну не прийшли нові концепції —

⁷ Там само. — С. 25–26.

⁸ Це твердження базується на кількості посилань на Стрийковського в працях інших польських, а також українських авторів.

⁹ *Strykowski M.* O Początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego (1575). — Warszawa, 1978. — S. 45.

¹⁰ Там само. — S. 14–15.

¹¹ *Мыльников А. С.* Вказ. пр. — С. 25.

¹² Там само.

¹³ Там само. — С. 25–26.

¹⁴ Там само. — С. 26.

¹⁵ *Strykowski M.* O Początkach... — S. 149. Тут Стрийковський помилково називає Москву в одному місці шостим сином, а в іншому — шостим онуком Яфета: «...aż przyszedł do Moskwy, syna szóstego, Jafetowego, od którego naród moskiewski ma swój wywód...» і далі в тексті: «...Ten zaś Moskwa, szósty wnuk Jafetów, a syn Memrodów, spłodził dwu synów-bliźniaków... Licha i Czycha...» (там само).

¹⁶ *Strykowski M.* O Początkach... — S. 150–152.

¹⁷ Там само. — S. 149, 151.

¹⁸ Українська література XVII ст.: синкретична писемність, поезія, драматургія, белетристика. — К., 1987. — С. 147.

¹⁹ Там само. — С. 148.

²⁰ Зазначу, що праця Длугоша побачила світ 1615 р. — отже, автор українського літопису мав змогу посилатися на неї.

²¹ Українська література XVII ст... — С. 147.

²² Там само. — С. 148.

²³ *Мыльников А. С.* Вказ. пр. — С. 28; *Юрий Мыцик.* Украинские летописи XVII века. — Днепропетровск, 1978. — С. 13, 75.

²⁴ *Юрий Мыцик.* Вказ. пр. — С. 75.

²⁵ *Феодосій Софонович.* Хроніка з літописців стародавніх. — К., 1992. — С. 21, 56.

²⁶ Див. розділ «Ω Народъ Рускомъ, или свойственъе Россійскомъ, и ω Нарѣчїи, или Назенску егѡ» у: *Синописис...* — К., 1674.

²⁷ Див. розділ «Ω Мосоху Прародителю Славенороссейскомъ и ω племени егѡ» у: *Синописис, или Краткое собрание от разных летописцев о начале славенороссийскаго народа и первоначальных князей богоспасаемого града Киева.* — К., 1674.

²⁸ *Синописис...* — К., 1681. — С. 155–156.

²⁹ Там само.

³⁰ Див. розділ «О Нарѣчїи Москвы, Нарѡда и Царственнаго Града» у: *Синописис...* — Киев, 1681. — С. 156–157.

³¹ Українська література XVII ст... — С. 148. Також див.: *Густинський літопис (1670).* — С. 11 зв. (рукопис).

³² *Синописис...* — К., 1681. — С. 154–155.

³³ Див. розділ «О Цимбрахъ» у: *Синописис...* — К., 1681. — С. 158–160.

³⁴ *Мыльников А.С.* Вказ. пр. — С. 30.

³⁵ *Синописис...* — К., 1681. — С. 152–155.

- ³⁶ *Жиленко І. В.* Синопис Київський [Текст пам'ятки в редакції 1674 р. і монографічне дослідження]//Лаврський альманах. — Вип. 6. — Спецвип. 2. — К., 2002. — С. 122–123.
- ³⁷ Там само. — С. 123.
- ³⁸ *Мыльников А. С.* Вказ. пр. — С. 31.
- ³⁹ Там само. — С. 31–32.
- ⁴⁰ *Мыльников А. С.* Вказ. пр. — С. 32, 130.
- ⁴¹ Там само. — С. 32–33.
- ⁴² *Мазуринский летописец*//Полное собрание русских летописей/Ред. В. И. Буганов. — Т. 31. — М., 1968. — С. 1–179; *Богданов А. П.* Летописец и историк конца XVII века. — М., 1994. — С. 26–36.
- ⁴³ *Богданов А. П.* Вказ. пр. — С. 37.
- ⁴⁴ Там само. — С. 136.
- ⁴⁵ Там само. — С. 175.
- ⁴⁶ *Мыльников А. С.* Вказ. пр. — С. 33. На превеликий жаль, Мильников не вказує, чи були саме українські автори в числі згаданих «інтелектуальних попередників».
- ⁴⁷ *Иконниковъ В. С.* Опытъ русской историографіи. — Т. II. — К., 1908. — С. 1556–1557.
- ⁴⁸ *Иконниковъ В. С.* Вказ. пр. — С. 1557.
- ⁴⁹ *Мыльников А. С.* Вказ. пр. — С. 33–34.
- ⁵⁰ Там само. — С. 34.
- ⁵¹ *Иконников* датує перше видання праці Манкієва 1770-м роком (наступні видання: 1784, 1791 та 1799 роки). Див. *Иконниковъ В. С.* Вказ. пр. — С. 1557.
- ⁵² *Самарин А. Ю.* Распространение и читатель первых печатных книг по истории России (конец XVII—XVIII вв.). — М., 1998. — С. 20–46.
- ⁵³ *Лаврський альманах.* — Вип. 6. — Спецвип. 2. — К., 2002. — С. 142–144; *Мыльников А. С.* Вказ. пр. — С. 34.
- ⁵⁴ *Мыльников А. С.* Вказ. пр. — С. 35.
- ⁵⁵ *Толстой Никита.* Тема библейского происхождения славян у славянских хронистов XII—XVIII веков//Jews and Slavs. — 1995. — Vol. 2. — P. 95–96.
- ⁵⁶ *Молрич Анатолій.* Біблійна генеалогія в етнографічних концепціях польських і українських літописців і хронік (до постановки проблеми)//Medievalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. — К., 1998. — С. 111–118.
- ⁵⁷ *Лаврський альманах.* — Вип. 6. — Спецвип. 2. — К., 2002. — С. 142–144.
- ⁵⁸ *Действия презельной и от начала поляков крвавшой небывалой брани...* — Киев, 1854. — С. 5.
- ⁵⁹ *Історія Русів/Пер. Івана Драча.* — Львів, 1991. — С. 36–38. Працю було написано приблизно у другій половині XVIII ст. і вперше надруковано О. Бодянським 1854 р.